

Documents, mentides i xarxes socials. Consideracions epistemològiques als nous usos de la informació

25 d'octubre de 2018
Salvador Cardús i Ros
Universitat Autònoma de Barcelona

Preàmbul

Com potser ja haurà intuït el lector d'una certa edat, el títol d'aquesta conferència d'inauguració del curs de l'Escola Superior d'Arxivística i Gestió de Documents de la Universitat Autònoma de Barcelona s'inspira en el film de 1989, *Sex, lies and Videotapes*, dirigit per Steven Soderbergh i protagonitzat per Andy MacDowell, James Spader i Peter Gallagher. La pel·lícula va rebre l'Òscar al millor guió i tres Globus d'Or. El subtítol que vam triar era tan acadèmic que calia proposar un reclam més atractiu. I em va semblar clar que podia recórrer a la pel·lícula esmentada: aquelles cintes de vídeo, que eren la causa del conflicte al film, aquí havien de ser substituïdes per les xarxes socials. Les mentides podien fer referència al nou context definit per allò que s'ha convingut a qualificar-lo per la *post-truth* i les *fake news*, i que és el que justifica la necessitat d'una aproximació epistemològica al fenomen. Potser el que és més discutible és la substitució de *sexe* per *documents*. Tanmateix, vaig pensar que els estudiants d'una Escola d'Arxivística i Gestió de Documents bé deuen sentir alguna mena d'atracció pels documents, és a dir, i forçant una mica les paraules, que els troben *sexys*...

Sigui com sigui, i excusant-me per l'atreviment del títol, la idea de fons de les ratlles que segueixen parteix de la convicció que les noves condicions socials en les que es produeix la informació, els nous formats a través dels que es distribueix i la manera com és rebuda, en la mesura que també impliquen canvis en les maneres de conèixer, pensar i actuar, provoquen nous desafiaments epistemològics sobre el treball actual i futur dels nous professionals de l'arxivística i la documentació. I desenvoluparé aquesta idea a partir del que es poden considerar cinc desafiaments –no els únics, però sí dels més rellevants– d'aquests nous temps.

Un punt de partida

Darrerament s'ha fet popular l'ús d'una expressió per indicar el caràcter determinant de certs comportaments. Em refereixo a allò de “som el que...” seguit de l'acció que es vol destacar: som el que mengem, cultivem, llegim, comprem, juguem, respirem, piulem, escoltem, llencem, veiem... Un simple cop d'ull a Google en dona compte. Doncs bé, seguint aquesta estela -tan poc original, ho reconec-, també m'apunto a començar aquestes reflexions afirmant amb contundència que “som com coneixem”, i si es vol, “som com ens documentem i com arxivem la informació”. I, encara, dir d'una altra manera, som com ens arriba al informació, què considerem informació i què en fem.

La consciència del paper que juguen els canvis tecnològics en les formes de vida i en les estructures socials ja la va deixar ben establerta Lewis Mumford a *Technics and Civilization* (1934). L'aparició de la impremta, o del rellotge, o de la màquina de vapor van ser tant o més determinants que el progrés de les idees. O, si es vol, en el progrés de les mateixes idees. I, en aquesta línia, és ben coneguda la crítica de Neil Postman a *Amusing Ourselves to Death* (1985) sobre l'impacte epistemològic que causen mitjans de comunicació audiovisuals i particularment la televisió en la nostra societat moderna. Una mirada crítica que és encara més radical en la veu del polemista Giovanni Sartori al seu pamflet –en el seu original i bon sentit de la paraula- *Homo videns* (1997).

Efectivament, els mitjans de comunicació de massa, i particularment els mitjans audiovisuals, van capgirar les lògiques tradicionals de distribució, accés i consum de coneixement i, en concret, d'informació. Neil Postman contraposava la tesi de fons de George Orwell a *1984* (1949) –que arribaria un dia en què es prohibirien els llibres per evitar la dissidència- amb la d'Aldous Huxley a *Brave New World* (1932) -aquí conegut com *Un món feliç*-, la tesi del qual era que en el futur no hi hauria cap raó per prohibir els llibres... perquè no hi hauria ningú que en volgués llegir cap! Pel primer, el poder voldria amagar la veritat; pel segon, la veritat s'ofegaria tota sola en un mar d'irrellevància. I com sostenia Postman, a la vista de l'impacte de la televisió, hauria estat Huxley qui havia acabat tenint raó.

Sartori, per la seva banda, abominava de la que ell considerava una “societat teledirigida”, generadora d'un “pensament insípid” i d'una “lumpen intel·ligentsia”. En conseqüència, opinava que un món construït a partir d'imatges era desastrós per a l'educació de l'animal racional, i que la televisió produïa un efecte regressiu en la democràcia en la mesura que debilitava l'opinió pública. (Potser cal celebrar que la seva mort els estalviés el disgust d'haver d'escriure sobre l'impacte de les xarxes socials sobre la veritat, la raó i la democràcia!)

Tanmateix, si bé no es gaire discutible l'impacte de les noves tecnologies en els estils de vida i les maneres de pensar, en canvi, cal anar alerta amb un tipus d'anàlisis tan profundament pessimistes com les de Postman i Sartori. En la meva exposició intentaré evitar aquest excés de dramatització, tan habitual entre els professionals de les ciències socials. (No hi ha res pitjor que guanyar-se la vida gràcies als problemes socials. La temptació de fer-los enormes i irresolubles va estretament lligada a la necessitat de tenir feina de manera indefinida...)

Per això, suggerixo contraposar les mirades dels autors esmentats amb la de Steven

Johnson a *Everything bad is good for you* (2005) –en català, publicat amb el títol *Si és dolent, t'ho recomano*–, on defensa una tesi esperançadora: la cultura de masses i els seus mitjans de comunicació, al llarg del segle XX, ens haurien fet més intel·ligents. No és ara el moment d'entrar en la controvèrsia, però en qualsevol cas sí que cal parar atenció a no acabar posant noms nous als desafiaments de sempre, ni a analitzar amb categories velles allò que és nou. I, per damunt de tot, cal estar atents a la dimensió paradoxal de la realitat social, perquè gairebé res no és o blanc o negre... sinó que tot, amb diverses intensitats, sol ser blanc i negre alhora.

1. La credulitat

El primer desafiament que vull posar a la vostra consideració és el d'allò que s'ha convingut a denominar com a temps de post-veritat. Però, atenció, per què en general s'associa aquest concepte a la idea d'engany o mentida. Això és així, probablement, perquè els periodistes se l'han pres com una afronta directa a la seva feina, i han acabat insistint en la idea que vivim en un temps de mentida en contra de la qual s'haurien de rebel·lar. Tanmateix, si aquesta fos la qüestió, jo no sabria veure per enlloc on és la novetat ni l'escàndol.

De fet, en la mateixa definició que en fa el Diccionari d'Oxford –i que és qui va considerar el terme *post-truth* com a paraula de l'any 2016– ja es destaca una altra realitat i que és, des del meu punt de vista, la veritablement rellevant. Post-veritat és “Allò relatiu a, o que assenyala les circumstàncies en les quals els fets objectius són menys influents en la conformació de l'opinió pública que les crides a l'emoció i a les creences personals”. És a dir, el problema que assenyala el terme no és el de la mentida sinó el de la credulitat.

Tampoc en aquest cas podem dir que es tracti d'un fet estrictament nou i particular de les societats actuals. G. K. Chesterton, en un article al *Daly News* de 1904, ja observava que “el que ha realment desaparegut del món no és l'antiga credulitat; és una cosa encara més antiga que qualsevol credulitat: és l'antic agnosticisme. El profund, sa, vital i real escepticisme dels homes de seny que viuen en tribus i llogarets, i la resistència justa i natural que ofereix la ment a les coses que no encaixen o no són familiars, això mai no ha estat tan mort com ho és entre els oficinistes que viatgen en metro”.

Però qui probablement ha tractat millor el fenomen de la credulitat ha estat Peter L. Berger, al seu *A far Glory. The Quest for Faith in an Age of Credulity* (1994). Escriu Berger: “A diferència del que es pugui dir en qualsevol lliçó inaugural d'un curs acadèmic, l'educació sembla tenir un efecte molt escàs –si és que en té cap– sobre aquesta disposició moderna a la creença. No existeix cap estupidesa que no hagi estat abraçada amb passió per algun segment de la intel·lectualitat moderna, incloses especialment algunes absurdes i ofensives supersticions. En realitat, existeix un cert fonament per a afirmar que la propensió a creure en disbarats evidents augmenta, en lloc de disminuir, amb l'educació superior. Certament, en aquest sentit degradat, es pot dir que els temps moderns han estat una gran època per a la creença. Credulitat podria ser un terme encara més acurat per anomenar-la.”

Per tant, quan parlem de post-veritat, ens hauríem de referir més a la credulitat que afebleix la resistència davant l'engany que no pas a la tradicional mentida. I això, perquè

cada dia que passa els modestos fets perden més força davant dels arrogants sentiments i prejudicis. Una circumstància que, òbviament, per a qui s'ha de dedicar a custodiar documents per preservar la força i el valor dels fets, és un veritable desafiament. I, des del meu punt de vista, l'única arma a la que podem recórrer per fer-hi front és la d'afuar el sentit crític.

Tanmateix, el sentit crític exigeix una confrontació directa amb les diverses formes de poder que, precisament, sostenen i promouen la credulitat com a estratègia de supervivència. I és que no hi ha crítica sense risc. De manera que la recuperació d'un raonable escepticisme metodològic, l'exercici de la sospita raonada i raonable –fonament del coneixement científic modern-, ha de formar part de l'actitud bàsica de qualsevol professional que vulgui defensar eñs fets. I, per extensió, ho hauria de ser de qualsevol ciutadà emancipat.

2. L'excés

Hi ha un segon desafiament que afecta de manera molt directa els arxivers i documentalistes: l'excés d'informació. La producció de documents ha crescut tan exponencialment que la gestió de la informació s'ha convertit en un problema de dimensions extraordinàries. Certament, es pot considerar que bona part d'aquesta circulació de dades i documents són “escombraria”, o com se sol anomenar-los, són “infoxicació”. Però, d'una banda, discernir què és i què no és escombraria és una tasca complexa, per no dir impossible. I, de l'altra, ens podríem trobar que tota aquesta escombraria –com passa amb el material genètic aparentment inservible de l'ADN-, sí que també ens pogués informar d'algun tipus de realitat, si no actual, passada. Si es vol, l'escombraria informativa, els falsos documents, les dades manipulades, els missatges amb continguts banals, també són informació relativa al tipus de societat i als estils de vida i d'activitat humana que hi queden reflectits.

El que és cert, és que en les ciències socials hem passat de l'obstacle de l'escassetat de dades a l'ofec per l'excés, un fet que emmascara els documents i els testimonis que en podríem dir forts. La nostra més gran dificultat ja no és trobar pistes per descobrir la veritat, tal com formulava Carlo Ginzburg a *Spie. Radici di un paradigma indiziario* (1986), sinó com discernir, d'entre les innumerables dades que tenim, les que despisten. I si aquest és el gran desafiament epistemològic –teòric i metodològic- actual de les ciències socials, també ho és del ciutadà corrent.

Efectivament, i només per posar un exemple, l'excés d'informació que circula, molt particularment a través de les xarxes socials, està creant una veritable crisi al sistema democràtic tal com l'hem conegut. De les *fake-news* als *trolls*, aquest tipus d'elements han esdevingut elements generalment indiscernibles en la determinació de les voluntats polítiques individuals. Així, el debat generat entorn de la importància de Facebook en els resultats de les eleccions nord-americanes de 2016 ja és, en ell mateix, un objecte d'investigació fonamental. Alguns investigadors –com el professor de la Universitat de Stanford, Jeff Hancock, a *Trump's bullsh*t: Why his supporters don't care that he's lying* (2016)- sostenen que, per bé que Donald Trump mentia –en relació als fets contrastables- molt més que Hillary Clinton, els seus enganys eren més creïbles perquè eren formulats de manera simple i demagògica s'ajustaven molt millor als sentiments i prejudicis d'una

bona part de la població. En canvi, les afirmacions de la seva rival, encara que s'ajustaven millor a la realitat, eren sospitoses per complexes i poc comprensibles. Per la seva banda, l'empresari fundador de Facebook, Mark Zuckerberg, va haver d'acabar intervenint en el debat i acceptant el desafiament d'introduir millores en els mecanismes de control en la circulació d'informació falsa, tot i els límits obvis que planteja no tan sols el poder-la detectar, sinó la no intromissió en el respecte a la llibertat d'expressió.

El desafiament per l'excés només pot ser combatut amb una alta capacitat per al discerniment. "Discerniment" deriva del llatí "cernere", en el sentit –segons Joan Corominas- de "destriat, separar amb el sedàs, distingir mentalment". En definitiva, amb tenir un criteri ben format.

3. L'aïllament

Un dels principals riscos que han introduït les xarxes socials, paradoxalment, és el de l'aïllament. Fins fa poc, les xarxes socials es presentaven –i, en realitat, ho són- com un instrument que ampliava la nostra capacitat per accedir a fonts d'informació no controlades pels poders tradicionals. I, en molts sentits, és cert que el grau d'intercanvis interpersonals, el nombre de connexions grupals i l'oportunitat d'accés a tota mena de productors d'informació és infinitament superior a la de fa només una dècada.

Tanmateix, una cosa és l'oportunitat d'accés, i una altra els usos reals que fem d'aquesta oportunitat. Així, la temptació d'envoltar-nos d'unes xarxes de persones amb idees afins a les nostres i de seleccionar unes fonts d'informació còmodes, creen uns compartiments estancs que ens fan impermeables a allò que ens contraria i que no volem o no ens convé saber. L'anomenat "biaix confirmatori" pot arribar a construir altíssims murs informatius, més sofisticats i menys visibles que els que edificaven els sistemes convencionals d'informació.

Una recent article del doctor Jordi Morales, sociòleg expert en Big Data, ens mostrava la magnitud del fenomen. Morales va analitzar un breu i senzill debat a Twitter sobre la informació esbiaixada que havia donat un mitjà digital a propòsit d'unes declaracions del director de l'Institut Martin Luther King Jr. ("Luther King, la independència catalana i Twitter" al diari *Ara* del 20 de setembre de 2018). Suposadament, segons *El Confidencial*, el director de l'Institut hauria demanat al president de la Generalitat Quim Torra que deixés de fer servir el nom de Martin Luther King als seus discursos. Però l'endemà, el mateix director ho desmentia a través del seu blog i, al contrari, l'animava a fer-ho. Morales va estudiar la conversa a Twitter sobre aquest incident, en la que van participar 27.648 actors amb 76.815 connexions. I bé: l'anàlisi mostrava una polarització de l'espai comunicatiu, amb "comunitats impermeabilitzades a la diferència ideològica". En resum, les comunitats endogàmiques suposaven dues terceres parts del total de comunicacions – en un sentit o altre-, i només una tercera part eren exogàmiques i generaven discussió. Ras i curt: poc intercanvi i molta autocontemplació.

Les enormes possibilitats d'utilitzar les xarxes socials per "protegir-nos" de la discrepància, doncs, poden arribar a superar les oportunitats per a establir un diàleg obert amb els disconformes. I això ens porta, directament, a les noves amenaces a la llibertat d'expressió, no tan sols per part dels poders polítics, socials i econòmics establerts –ara, lamentablement, tan a l'ordre del dia al Regne d'Espanya-, sinó també a les censures

establertes per allò que Anthony Browne a *The Retreat of Reason* (2006) –i traduït al català com a *Ridículament correcte*– qualifica de “perill totalitari”: és a dir, la correcció política generalment emmascarada sota arguments progressistes. Un perill també molt present al món universitari, aquí i arreu del món, tal posa en evidència l'excel·lent treball de vigilància que fa l'organització *Heterodox Academy* (www.heterodoxacademy.com).

4. El pessimisme social

Potser allò que passa més desapercbut entre els condicionaments epistemològics actuals sobre les formes de coneixement és el que podríem definir com a pessimisme social. Com gairebé tot el que és rellevant, el pessimisme tampoc no és estrictament nou. Però em sembla clar que hi ha un marc cultural europeu, les causes històriques del qual ara no em veig capaç d'analitzar, que convida al pessimisme. Ho assenyalava John Stuart Mill a la seva *Autobiography* (1873) quan escrivia: “He observat que qui és admirat com a savi per molta gent no és qui és capaç de mantenir l'esperança davant dels que es desesperen, sinó qui perd l'esperança davant dels qui la conserven”.

Com assenyalava al principi d'aquestes ratlles, és obvi que les ciències socials hi han contribuït, en la mesura que han esdevingut un dels principals missatgers de males notícies. També hi col·labora el periodisme que fa espectacle de la desgràcia. Però, en general, les causes són moltes i diverses. Només per assenyalar-ne algunes, en primer lloc esmentaria la temptació de la crítica a fer catastrofisme per tal de ser atesa. També la paradoxa que com més serveis tenim, més creixen les expectatives i més gran és la insatisfacció. Alhora, tenim evidència de que són les societats més riques on el pessimisme és més gran, tal com mostren estudis com el de Roger Liddle, *Social pessimisme. The new social reality of Europe* (2008). A l'estudi en qüestió es mostra com els països amb nivells de renda més alts, els seus ciutadans responen més negativament a la pregunta sobre si creuen que la vida de la gent serà millor al cap de vint anys.

Més recentment, Matt Ridley ha escrit a *The Rational Optimist* (2011) amb molta ironia: “Si dius que el món ha estat millorant, seràs tractat d'ingenu i d'insensible. Si sostens que el món seguirà millorant seràs considerat un ximple rematat. Però si afirmes que és imminent una catàstrofe, pots esperar rebre la beca McArthur a la genialitat i fins i tot el Premi Nobel”. De fet, el britànic Ridley sembla anticipar amb la seva obra dos llibres acabats de publicar aquest 2018 que van exactament en la mateixa línia. D'una banda, el de Steven Pinker, *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism and Progress* i el del Hans Rosling, *Factfulness. Ten Reasons We're Wrong About the World – And Why Things Are Better Than You Think* (també accessible en català, publicat per Edicions La Campana).

Tot plegat, es tracta d'un cas típic de *wishful thinking*, en què una vegada més els fets objectius es veuen enfosquits per un biaix negatiu en la percepció de la realitat. Veiem el que desitgem veure, amb l'agreujant que sovint ho acabem provocant. Com fan els autors abans esmentats, només caldria entrar en l'extraordinària pàgina de Our World Data, www.ourworldindata.org, aquesta organització independent de la Universitat d'Oxford que disposa d'una gran magnitud de dades contrastades que poden donar fe de com de pessimista és la nostra percepció de la realitat, i de com ens n'hauríem de desfer.

El desllorador de tants biaixos no pot ser altre que recorre al fets, sempre als fets. Es tractaria d'empeltar-nos de la tradició anglosaxona dels *check-facts*, abans que sotmetre'ns al prestigi mediàtic de tertulians convertits en tele-predicadors, els nous profetes de calamitats.

5. El relativisme

Acabaré breument amb un darrer desafiament que té molt d'exercici d'autocrítica gremial. Els darrers temps, ara ja decennis, s'ha anat estenent al món de les ciències socials, amb molta frivolitat, la idea que l'objectivitat no existeix. No és aquest el lloc per tractar a fons una qüestió tan complexa. Per fer-ho curt, només diré que probablement el problema rau en la idea mateixa d'*objectivitat*. Entesa com un sí o no, inevitablement ens aboca al no. Però entesa com a procés d'objectivació, on es pot ser més o menys objectiu, les coses canvien. Llavors, l'objectivitat es converteix en una lluita per aconseguir ser-ho en el grau més alt possible a base d'establir rigorosos mecanismes de control i, sobretot, autocontrol.

La qüestió que ara plantejo, però, és sobretot respecte de les conseqüències d'una comprensió equivocada d'aquest debat. Si, de manera banal, afirmem que l'objectivitat no existeix, sense matisacions, això significa que quedem atrapats en l'imperi de l'opinió i la subjectivitat. Potser en ciència és convenient aparcar un terme com "veritat", però bé podem quedar-nos amb el de "certesa", tal l'entenia Leszec Kolakowski a *Husserl y la búsqueda de la certeza* (1977). I tenim prou suport teòric per poder abordar la qüestió de l'objectivitat amb profunditat. Des de la necessitat de fer explícits els propis prejudicis (Max Weber), passant pel perspectivisme (Karl Mannheim) i fins a la ruptura epistemològica i l'objectivació participant (Pierre Bourdieu).

En diguem com vulguem, el cas és que la veritat és important. I ho és, com diuen Ophelia Benson i Jeremy Stangroom a *Why Truth Matters* (2006), "perquè sabem que som l'única espècie que té l'habilitat per trobar-la". Una altra cosa és si tenim prou coratge com per buscar-la.

Final

Al llarg d'aquesta conferència, de manera breu, també apassionada, però amb tot el rigor de què he estat capaç, he volgut esmentar cinc dels grans desafiaments que tenim els científics socials en general, i els arxivers i documentalistes en particular. I també he gosat dir com calia encarar-los. La credulitat, amb sentit crític i escepticisme metodològic; l'excés d'informació amb capacitat per discernir i criteri; l'aïllament amb una ferma defensa de la llibertat d'expressió; el pessimisme social amb un optimisme racional, i el relativisme amb el coratge de buscar la veritat.

Si planteu cara a aquests desafiaments, com escrivia Karl Mannheim a *Ideology and utopia* (1936) aquí aplicant-ho al vostre compromís professional, aconsegiu ser com "sentinelles en una nit que, altrament, seria negra com una gola de llop".

Enhorabona als que avui recolliu els vostres diplomes, i molt coratge als que comenceu l'aprenentatge d'aquest bell ofici.